

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПІДХІД У ВИРІШЕННІ ГЕОЕКОЛОГІЧНИХ
ПРОБЛЕМ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ГЕОПЛАНУВАЛЬНОЇ
ПАРАДИГМИ

В статті на основі вивчення наявного досвіду вирішення геоecологічних проблем в процесі управління територіальним розвитком обґрунтовано необхідність переходу від галузевих підходів щодо підтримання геоecологічної рівноваги до територіальних моделей розробки і вирішення геоecологічних проблем.

In article on base of the study of the available experience of the decision geoecological problems in process of management territorial development is motivated need of the transition from branch approach for maintenances geoecological balance to territorial model of the development and decisions of the ecological problems.

Актуальність. На сучасному етапі суспільних перетворень відбувається перенесення «центру тяжіння» в рішенні багатьох завдань з державного на регіональний і локальний (місцевий) рівень, значно зростає роль окремих територій та територіальних громад у здійсненні узгоджених дій державних органів і органів місцевого самоврядування, реалізації соціальних прав і гарантій населення. Зауважимо, що суспільство в цілому, або конкретна територіальна громада у системі «суспільство-природа» виступає як підсистема, яка реально або потенціально керує всією системою в цілому. Таке розуміння ролі людства дає змогу говорити не просто про можливість управління геоecологічними питаннями а про необхідність цілеспрямованого їх вирішення, перш за все засобами територіального планування. У вітчизняній господарській практиці галузеве, централізовано-відомче планування та управління традиційно було пріоритетним, а територіальні аспекти суспільного розвитку розглядалися як другорядні. Тим не менш, загострення багатьох протиріч у системі відносин між суспільством і природою свідчать про нагальну потребу у зміні пріоритетів.

Аналіз останніх публікацій. Питанням територіального планування присвячена значна кількість робіт в галузі містобудування і районної планіровки (районного планування), географії, регіоналістики, урбаністики, ландшафтної архітектури тощо. Серед тих, хто закладав концептуальні засади цього важливого науково-практичного напрямку М. Колосовський, М. Баранський, Є. Перцик, Ф. Лістенгурт, Г. Лаппо, Д. Богорад, В. Давидович, А. Ізраїлевич, В. Нудельман та багато інших фахівців. Значний внесок у розвиток теорії та практики регіонального планування здійснили архітектори-урбаністи В. Владіміров, І. Фомін, Ю. Білоконь тощо. Теоретичні та практичні надбання, отримані за період розробки регіональних проектів у період 50-х - 80-х рр. минулого століття, становлять важливий фундамент для здійснення сучасного планування. Разом із тим, набуття Україною незалежності вимагає перегляду концепції

його здійснення, оскільки попередня нормативно-методична база, яка формувалася в умовах існування СРСР, ґрунтувалася на засадах планово-регульованої економіки. Більшість сучасних дослідників питань територіального планування [6, 10, 13], територіального менеджменту [3], геоecологічної експертизи [11], ландшафтного планування [1, 7], оптимізації територіальної організації природокористування [5, 12] акцентують необхідність переходу до територіальних моделей вирішення геоecологічних проблем і завдань, пов'язаних за збереженням еколого-соціально-економічної рівноваги.

Метою даного дослідження є обґрунтування необхідності переходу від галузевих підходів щодо підтримання геоecологічної рівноваги до територіальних моделей розробки і вирішення геоecологічних проблем. Ключовими *завданнями* при цьому стали:

- вивчення вітчизняного досвіду щодо вирішення завдань охорони природи в процесі територіального планування;
- аналітичний огляд сучасних підходів щодо вирішення геоecологічних питань в територіальних схемах та планах, оціночних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. У СРСР управління територіальним плануванням здійснювалось централізовано, містобудування та районна планіровка (на перших етапах якої об'єктами були не території адміністративних одиниць, а промислові зони, райони, урбанізовані ареали) регулювалися системою регламентуючих документів (будівельні норми та різні інструкції), які забезпечували перш за все необхідну систему організації життя населення, умови життєдіяльності міст і поселень, просторову організацію населених місць. Як справедливо відзначено у роботі [6, с. 36] в радянських умовах ідеї раціонального підходу, які служили на Заході орієнтирами містобудування, стали засобами раціоналізації єдиного державного підходу. Командно-адміністративна система породила складно організовану, деталізовану за багатьма позиціями систему територіального планування, в якій домінував галузевий підхід. Особливо яскраво це проявлялось під час вирішення геоecологічних проблем і охорони навколишнього середовища засобами територіального планування.

У схемах та проектах районного планування (або планіровки) на всіх територіальних рівнях розділ «Охорона навколишнього середовища» був незамінним та обов'язковим [4, с.16-17], разом з тим, заходи з охорони довкілля, раціонального використання різноманітних ресурсів території розглядалися в галузевому контексті. Так, до основних екологічних завдань при проектуванні та плануванні було віднесено:

- захист повітряного басейну від забруднення при розміщенні промисловості;
- охорона водного басейну, ґрунтового-рослинного покриву, тваринного світу;
- покращення санітарно-епідеміологічного становища;
- охорона пам'яток історії і матеріальної культури;

- створення системи територій, що підлягають особливій охороні;
- складання комплексної схеми охорони навколишнього середовища району.

Зауважимо, що, як правило, своє вирішення ці завдання знаходили в розрізі конкретних міністерств і відомств, не маючи відображення на рівні розробки і впровадження моделей раціональної територіальної організації природокористування в системі «природа-суспільство», розроблених в контексті ідей еколого-соціально-економічної рівноваги. Зазначимо, що наслідки такого галузевого підходу спостерігаємо і зараз, коли, наприклад, маємо перелік об'єктів екологічної експертизи, до якого не включено території адміністративних регіонів як можливий та необхідний об'єкт експертизи.

Класик робіт з районного планування Є.Н. Перцик відмічає [10, с. 18], що в роботах з районного планування одним з основних недоліків виступає відомчий характер будівництва та проектування, що призводив до зневаги з боку відомств до важливості комплексних рішень щодо організації території, зміщення на другий план екологічних завдань, бажання досягати вузькогалузевих цілей виходячи з кон'юнктурних роздумів на противагу комплексним рішенням. Цей же автор визначає кінцевий результат районного планування як раціональний розподіл території за видами використання (функціональне зонування).

Підкреслимо, що географи протягом тривалого часу активно працюють над моделями раціональної територіальної організації систем «природа-населення-господарство». Так, модель поляризованого ландшафту, розроблену Б.Б. Родоманом у 1970-х рр. [9] можна справедливо вважати однією з перших спроб віднайти способи територіального поєднання різних галузей господарства і, власне, здійснити функціональне зонування території. Ця модель була модифікована і деталізована О.Г. Топчієвим (1996) у модель раціональної територіальної організації природокористування [12], але з огляду на певні соціально-економічні та, що не менш важливо, ментальні особливості сучасного етапу розвитку українського суспільства, такі моделі і досі не знаходять свого достатнього відображення у практичній діяльності з організації та планування територій регіонів.

Цікавим є той факт, що у перехідних, кризових умовах існування суспільства, в моменти певної біфуркації розвитку, різко зростає значення суспільної свідомості, в тому числі екологічної, у визначення подальших шляхів еволюції суспільства. Незважаючи на нерозробленість термінології та методики вивчення такого віртуального об'єкту як екологічна свідомість, його значення вже не викликає сумнівів. Як відзначає О.Д. Арманд [2], суб'єктивний, ментальний момент необхідно вважати реальним і при цьому суттєвим фактором взаємовідносин в системі «природа - суспільство». Разом з тим, О.П. Литовка та ін. [8] вказують на інерційність господарського мислення, яка формується у стійкому середовищі як результат впливу умов довкілля на доцільність

використання збалансованих підходів до організації та управління регіоном. Таке акцентування проблематики врахування ментального фактору природокористування зумовлює необхідність зважати на ментальні особливості і стан сформованості екологічної свідомості окремих регіонів під час територіального планування.

Сучасні посібники з територіального управління, планування (Боков, Тимченко, Черваньов, Рудик, 2005) та геоecологічної експертизи (Позаченюк, Панкєєва, 2008) акцентують необхідність впровадження підходів до охорони навколишнього середовища і вирішення геоecологічних проблем під час територіального планування на регіональному рівні з позицій раціональної територіальної організації природокористування і в контексті ідей еколого-соціально-економічної рівноваги. Так, у роботі [11, с. 11] обґрунтовано доцільність та необхідність впровадження геоecологічної експертизи адміністративних територій поряд з екологічною експертизою законодавчо закріплених об'єктів (ст. 14 Закону України «Про екологічну експертизу»).

В.О. Боков та ін. [3, с. 136-137] пропонують формувати плани територіальної організації, в результаті впровадження б яких підтримувався динамічний баланс різноякісних екологічних (у тому числі агро- і урбопідсистем), господарських і соціальних (демографічних, культурних, інформаційних, наукових) підсистем, що забезпечує:

- екологічну рівновагу (наявність потенціального самовідновлення, збереження здатності до стійкості екосистем та ландшафтів);
- соціальну стабільність;
- економічну стійкість (забезпечення соціально та фізіологічно необхідного рівня життя, безпеки і незалежності країни).

Певною суспільно-географічною модифікацією ідеї еколого-соціально-економічної рівноваги (яка, нагадаємо, має бути в основі всіх територіальних планів, схем, проектів) можна вважати сформульований закон про єдиний еколого-економічний простір різноманітності [8, с. 72], згідно з яким необхідне біосферо сумісне різноманіття елементів, з яких складається система, причому еколого-економічні відношення і зв'язки між ними мають відповідати принципам збалансованого розвитку та стійкого стану, що формують внутрішньо системний процес динамічної рівноваги.

Отже, можна об'єктивно стверджувати, що у вітчизняній науці (як і в цілому на пострадянському просторі зі «спадком» адміністративно-командних методів планування) відбувається пошук можливостей *переходу від галузевих підходів щодо підтримання геоecологічної рівноваги до територіальних моделей* розробки і вирішення геоecологічних проблем. Наведені вище приклади свідчать про те, що практика регіонального управління та планування в Україні впритул підійшла до необхідності оцінки, аналізу та планування регіонів як цілісних «управлінських» природно-господарських територіальних систем.

Пошук методології, методики та інструментарію раціональної територіальної організації регіонів відображається у численних розробках в галузях географії, районного планування, містобудування й землевпорядкування. В межах прикладної географії чітко окреслюється геопланувальна парадигма (Топчієв О.Г., 2008). Акцентується [13], що саме геопланування дозволить обґрунтувати раціональну територіальну організацію в контексті забезпечення екологічної збалансованості території і виконання життєво необхідних виробничих функцій і, як наслідок, сприятиме підвищенню якості життя в регіоні.

Складові частини територіального планування були розроблені в різних галузях, що викликало відсутність загальновизнаної теоретичної бази й породило термінологічний різнобій. Так, в останні роки ХХ ст. у російській географічній літературі стало з'являтися поняття германського походження - ландшафтне планування. Зазначена вище термінологічна невизначеність зумовила використання поняття «ландшафтне планування» як узагальнюючого та певною мірою підсумкового етапу планування територій. Основні результати співпраці по російсько-германському проекту ландшафтного планування були викладені у численних статтях, монографіях, посібниках (наприклад, [1, 7]), виступах на конференціях тощо. Разом з тим не можна не визнати справедливості критики, яка присутня в окремих сучасних наукових публікаціях (Ісаченко А.Г., 2008) з приводу перенесення германської моделі ландшафтного планування на російські реалії. В публікації досить категорично стверджується [5, с. 12], що «...в целом ландшафтное планирование может быть охарактеризовано как преимущественно отраслевое по общему подходу и камерально-компилятивное – по методике».

Зауважимо, що ландшафтне планування визнане перш за все засобом екологічної організації території, а його базовою конструкцією особливо на макрорегіональному (адміністративна область) і мезорегіональному (адміністративний район) рівні є екологічний каркас території. Нам вважається, що у цьому змісті ландшафтний план безумовно є досить корисним інструментом забезпечення стабільності розвитку території регіону, але погодимось, що разом з тим він не дає можливостей в достатньо повному обсязі вирішити такі питання:

- ✓ планування ключової складової суспільної життєдіяльності – соціального каркасу регіону - "живого" економічного простору;
- ✓ планування рекреаційного і туристичного освоєння регіону як засобу реабілітації і консервації системи розселення депресивних районів;
- ✓ можливості трансформації регіональної мережі природно-заповідного фонду до середовищестабілізуючого природно-ландшафтного каркасу території;
- ✓ можливості легітимної операції регіональної діагностики території як однієї з базових процедур регіонального геопланування;
- ✓ надати можливості узгодити у рамках єдиної методики географічні, соціальні й соціологічні (біогеографічні) принципи геопланування.

Разом з тим акцентуємо, що інструментарій ландшафтного планування і ландшафтні принципи організації в окремих випадках (перш за все під час територіальної організації сільської місцевості) є найдоцільнішим способом раціональної територіальної організації регіону.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На сучасному етапі розвитку теорії, методології і методики суспільно-географічної науки можливим і необхідним є перехід від галузевих підходів щодо підтримання геоекологічної рівноваги до територіальних моделей розробки і вирішення геоекологічних проблем. Практика регіонального управління та планування в Україні впритул підійшла до необхідності оцінки, аналізу та планування регіонів як цілісних «управлінських» природно-господарських територіальних систем. Геопланування як комплексне територіальне планування регіонів на засадах ідей еколого-соціально-економічної рівноваги здатне вирішити більшість завдань щодо формування раціональної територіальної організації природокористування в системі «природа-суспільство». В перспективі, до предметного поля геопланування і найбільш актуальних напрямків науково-практичних розробок на регіональному рівні можна віднести:

1) систематизацію функціональних типи використання просторових, природних, трудових, виробничих ресурсів регіону, здійснення прогнозу розвитку цих складових суспільно-територіального комплексу області;

2) аналіз геопросторових відмінностей регіонів за специфічними поєднаннями видів економічної діяльності, ресурсними, демографічно-розселенськими ознаками та обґрунтування на цій основі схем раціонального поєднання всіх видів господарської діяльності;

3) оцінка загального рівня антропогенно-техногенних навантажень на природну підсистему регіону, представлення каркасу антропогенно-техногенних навантажень на територію, обґрунтування напрямків і методів зменшення антропогенно-техногенних навантажень;

4) обґрунтування природного каркасу екологічної безпеки у вигляді проектних карт-схем екологічної мережі на регіональному рівні.

Звичайно ж, це лише незначний перелік науково-практичних завдань геопланування як особливо актуального та необхідного напрямку діяльності географів, але, на нашу думку, їх практична реалізація повинна не тільки покращити умови існування людства на певній території, а й підвищити конструктивне значення географії, суспільної у тому числі.

1. Антипов А. Н. Ландшафтное планирование как инструмент управления природопользованием (на примере Байкальского региона) / А. Н. Антипов, Ю. М. Семенов // Известия РАН. Серия географическая. – 2006. – №5. – С. 82-91. 2. Арманд А. Д. Ментальность как фактор природопользования / А. Д. Арманд // Известия РАН. Серия географическая. – 2007. – №1. – С. 24-27. 3. Боков В. А. Пространственно-временной анализ в территориальном менеджменте. Часть 1. Учеб. пособие / [Боков В. А., Тимченко И. Е., Черванев И. Г., Рудык А. Н.]. – Симферополь: СПД Барановский А. Э., 2005. – 184 с. 4. Владимиров В. В. Рациональное использование территории и охрана окружающей среды в районной планировке /

- В. В. Владимиров. – М.: Знание, 1979. – 32 с. 5. Исаченко А. Г. Природопользование, ландшафтоведение и ландшафтное планирование / А. Г. Исаченко // Известия Русского географического общества. – 2008. – Т.140. – Вып. 3. – С. 1-15. 6. Кузнецов С. Г. Територіальне планування і розвиток міст / С. Г. Кузнецов, І. І. Ананян, Л. М. Богак. – Донецьк: Норд-Прес, 2008. – 335 с. 7. Ландшафтное планирование: принципы, методы, европейский и российский опыт / Ред. - составит. А.Н. Антипов, А.В. Дроздов. – Иркутск: Изд-во Института географии СО РАН, 2002. – 141 с. 8. Литовка О. П. Экологическая неопределенность региональной экономики при заложении сбалансированных форм развития природно-антропогенных систем / О. П. Литовка, Л. А. Дедов, К. В. Павлов, М. М. Федоров // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 7. Геология. География. – 2005. – Вып. 1. – С. 64-74. 9. Родоман Б. Б. Поляризация ландшафта как средство сохранения биосферы и рекреационных ресурсов / Б. Б. Родоман // Ресурсы, среда, расселение. Сб. науч. трудов. – М.: Наука, 1974. – С. 150–162. 10. Перцик Е. Н. Районная планировка (территориальное планирование): учеб. пособие для студ. вузов / Евгений Перцик. – М. : Гардарики, 2006. – 398 с. 11. Позаченюк Е. А. Геоэкологическая экспертиза административных территорий. Большой Севастополь / Е. А. Позаченюк, Т. В. Панкеева. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2008. – 296 с. 12. Топчієв О. Г. Екологічна безпека і раціональна територіальна організація суспільства / О. Г. Топчієв // Український географічний журнал. – 1993. - №2. – С. 3-8. 13. Топчієв О. Г. Планування території – сучасний напрям конструктивної географії / О. Г. Топчієв // Український географічний журнал. – 2008. - №1. – С. 54-57.